

R E C E N Z I J A

AIŠČIŲ PRAEITIES KELIAIS

Eugenijus Jovaiša

Kapai ir žmonės. Vilnius: Unseen Pictures, 2020. 286 p.

2020 m. pasirodžiusi archeologo Eugenijaus Jovaišos knyga *Kapai ir žmonės* yra bandymas iš dalies subjektyviai, bet kartu ir remiantis savo ilgamečiais tyrinėjimais, prašnekinti mūsų protėvius, gyvenusius I tūkstantmečio pirmojoje pusėje ir viduryje. Autorius neabejoja dėl jų bendro vardo – aisčiai, kurį pagrindė iki šiol pasirodžiusiuose trijuose fundamentaliuose *Aisčių* tomuose [8; 9; 10] ir tais pačiais metais, kaip aptariama knyga, išleistoje juos apibendrinančioje monografijoje anglų kalba [7].

Knyga *Kapai ir žmonės* – tai bandymas atsiriboti nuo ankstesnėse knygose vyravusio akademinio kalbėjimo stiliaus ir pereiti prie subjektyvesnio pokalbio su skaitytoju, nevengiant asmeninių potyrių ir emocijų. Autorius tarsi nori atskleisti ne tik „objektyvų“ praeities vaizdą, bet ir grynai asmeninę savo tyrinėjimų pusę, todėl kiekvienam pokalbiui atsispiria nuo savo tyrinėtų kapinynų, paaiškindamas ir savo asmeninį santykį su jais. Tai lemia ir visą knygos struktūrą, nes apie aisčius čia kalbama ne chronologine jų istorinės raidos tvarka, o pagal kapinynų tyrinėjimų chronologinę seką. Kiekvienas kapinynas tampa atskiros istorijos priežastimi, o iš viso aprašyti 8 kapinynai, tyrinėti 1975–2006 m. istorinėje Žemaitijoje, arba Vidurio Lietuvos ir Nemuno žemupio archeologinių kultūrų teritorijoje (apie 1974 m. savo tyrinėtų Muoriškių pilkapyną Biržų rajone autorius tik užsiminė dėl paralelės su Dauglaukiu (p. 214, 250), jo atskirai neaprašinėdamas, – jo radinių katalogą neseniai paskelbė Karolis Duderis [16]).

„Šią knygą vargu ar galima būtų skirti mokslo sričiai. Nors ją parašiau ankstyvųjų kapinynų tyrinėjimų vedamas, tačiau ji skiriasi nuo atsargaus, pasveriančio ir dažnai abejonjančio mokslininko rašymo. Nutariau mesti šalin atsargumą ir prabilti su tokiu įsijautimu, kokį įtvirtino daugelio metų tyrinėjimai, nes tie kultūros lobiai, kuriuos iškėliau iš užmaršties, subrandino kitokį supratimą. Jis iš esmės skiriasi nuo to, ko aš mokiausi ir ko mane mokė mokykloje ir po jos,“ – taip knygos įvade autorius nusako savo nuostatas ir siekius (p. 14). Ir tik „Pabaigos žodyje“ patikslina knygos žanrą: „Knygos pradžioje parašiau, kad nežinau, kokiai literatūrai šį pasakojimą priskirti. Dabar jau žinau, nes labiausiai atitinku „esė“ apibrėžimą. Tai iš tikrųjų yra bandymas, ir tokia yra viena iš prancūzų „essai“ reikšmių. Atitinku ir to „bandymo“ turinį – mąstau moralės, istorijos, meno temomis, o svarbiausia – išsakau brangiausias savo, priešistorės tyrinėtojo, mintis, kurias norėčiau užbaigti dar viena. Pagarba praėjusių laikų žmonėms ir jų darbams nėra atgal traukianti našta. Anaiptol. Suvokimas, kas Tu esi, koks Tu esi – viena iš esminių savivokos ir, sakytčiau, savigarbos dalių.“

Tačiau pagarba praėjusių laikų žmonėms, kuri yra viena iš svarbiausių autoriaus nuostatų, neleidžia jam, net ir deklaravus norą „mesti šalin atsargumą“ ir vadovautis įsijautimu į praeities gyvenimą, kalbėti neatsakingai. O tai verčia vėl ir vėl grįžti prie šaltinių citatų, kolegų pastebėjimų ir kalbėti argumentuotai, nors ir stengiantis tą argumentaciją supaprastinti ir daugiau pasakoti nei argumentuoti.

Pagarbaus santykio su praeities žmonėmis nuostata reiškiasi ir subjektyviausiose knygos vietose, kuriose autorius aiškina savo santykį su tyrinėjtais kapinynais. Antai pristatydamas

Plinkaigalio kapinyno tyrinėjimus autorius papasakoja tokią kiek mistiškai nuteikiančią istoriją: „Dažnai mūsų klausia, ką mes jaučiame po daugybės šimtmečių ramybės pasikėsinę į tyliąją būtį. Ar mums nesisapnuoja, ar kokiu nors pavidalu nepasireiškia pažadintos sielos. Nežinau, kaip vertinti tai, kas man atsitiko Plinkaigalyje. Buvo šalta ir vėjuota [1977 m.] gegužės 31-oji diena. Tyrinėjau antrąjį Plinkaigalio kapą. Tai buvo tų metų naujiena – geležinis skobtas, sidabrinė antkaklė, geriamasis ragas su sidabro apkaustais, apavo dirželiai, kaulinis skritinio pavidalo pakabutis. Visą dieną prašliaužiojau aplink kapą pučiant vėjui, užuovėjos jokios – gylis tik 30 centimetrų. Ir vakare sukilo karštis. Apie 40 laipsnių ir jaučiu, kad aš kažin kokiame rūke, o prie manęs tai artėja, tai tolsta veidas. Ir ne bet kaip: vieną po kito kažkas nuima veido dalis iki pasirodo veido kaulai. Ir vėl sudeda, ir vėl tolsta, ir vėl nuima odą, raumenis iki gryno kaulo. Šiurpoka, bet tai man atsitiko. Ir iki šiol nesuprantu, kokią žinią ir kas man siuntė. Bet tas vaizdas giliausiai įsirėžė į atmintį. Iš gilios pagarbos nežinomam žmogui, kuris buvo tos kultūros laidininkas, kiekvienas iš mūsų jaučiame didžiulę atsakomybę sunaikindami kapą, nors ir dėl mokslo tai darome“ (p. 55).

Prakalbinti savo atkastuose kapuose rastus nežinomus žmones Eugenijus Jovaiša bando nebe pirmą ir, reikia manyti, ne paskutinį kartą. Iš šių bandymų gimė ir minėtos *Aisčių* serijos knygos. Knyga pavadinimu *Kapai ir žmonės* iš tiesų buvo anonisuota dar pirmojoje *Aisčių* knygoje. Pagal ten pristatytą planą ji turėjo išeiti kaip *Aisčių* antroji knyga. Joje autorius numatė išsamiai paskelbti visus savo archeologinių kasinėjimų rezultatus [8, 15]. Tačiau išėjo kitaip. Jau pirmojo E. Jovaišos tyrinėto Raudonėnų kapinyno ištirti vos trys ankstyvieji (I a. I puse datuojami) aisčių kapai nuvedė autorių tolesniais aisčių etnogenės tyrinėjimų keliais, ir antroji *Aisčių* knyga įgavo neplanuotą pavadinimą *Aisčiai. Raida*, kuri pratęsė ir papildė pirmojoje knygoje *Aisčiai. Kilmė* pradėtus tyrinėjimus. Abi jos – nauja gairė aisčių ir lietuvių etnogenės tyrimuose. Kapinynų medžiagos publikacija ir analizė buvo atidėti ateičiai, ir net dabar pasirodžiusi knyga-esė *Kapai ir žmonės*, kad ir atitinka anksčiau anonisuotą pavadinimą, nerealizuoja šio užmojo, nors ir apima visus autoriaus tyrinėtus plokštinius kapinynus. Čia į šių kapinynų medžiagą pažvelgta eseistiniu požiūriu, neapsiribota klasikine archeologinių kasinėjimų medžiagos publikacija. Tai – greičiau pasiruošimas tokiai publikacijai ir išankstiniai medžiagos apmąstymai.

Tad 2012 m. suplanuota knyga *Kapai ir žmonės* patyrė ne vieną transformaciją ir gimė bei gimsta keliais pavidalais. Pirmoji transformacija knygoje *Aisčiai. Raida* iš pirminio sumanymo paliko Raudonėnų kapinyno analizę, kuriai skirtas pirmasis knygos skyrius ir nuo kurio atsispyrus žengiamo į tolesnius aisčių etnogenės tyrimus. Antroji transformacija – dabar pasirodžiusi knyga *Kapai ir žmonės*, kurioje jau realizuotas sumanymas apžvelgti visus autoriaus tyrinėtus kapinynus, bet dar nėra išsamios jų publikacijos. Reikia tikėtis, kad greitai laiku sulauksime ir pačios šių kapinynų mokslinės publikacijos.

KUKLIOS AISČIŲ KULTŪROS IŠTAKOS, ARBA TOLIMA ETRUSKŲ ĮTAKA

Iš to, kas pasakyta, darosi aišku, kad knygos *Aisčiai. Raida* ir *Kapai ir žmonės* turi šį tą bendro, tai yra pirmąjį skyrių, skirtą unikaliems Raudonėnų kapams. Galima sakyti, kad *Kapuose ir žmonėse* pateiktas eseistiškai perdirbtas *Aisčių* antrosios knygos pirmojo skyriaus variantas.

Ypatingo autoriaus dėmesio šis kapinynas nusipelnė ne atsitiktinai. Raudonėnuose rasti trys nedegintiniai kapai, iš kurių tik viename būta įkapių – pora dvinarių įvijinių antsmilkinių moters kape. Tačiau išskirtinis buvo kapų įrengimas – mirusieji palaidoti iš lauko

akmenų sukrautose konstrukcijose – „amžinuosiuose namuose“. Vėliau panašių, bet anks-tesnių, I tūkstantmečiu pr. Kr. datuojamų, kapų buvo rasta ir kitame Nemuno pakrančių kapinyne – Naudvaryje.

Šios konstrukcijos paaiškino akmenų dėjimo į kapus prasmę vėlesniuose Vidurio Lietuvos kapinyuose ir susiejo jų kilmę su I tūkstantmetyje pr. Kr. gyvavusiomis Vakarų baltų kultūromis – Veidinių urnų ir Vakarų baltų pilkapių. Jose taip pat pasitaiko plokštinių kapų su akmenų konstrukcijomis bei akmenų konstrukcijų pilkapiuose.

Šių konstrukcijų atsiradimą aiščių kultūrose E. Jovaiša sieja su VII a. pr. Kr. atgijusia gintaro prekyba tarp Pavyslio ir Apeninų pusiasalio, kuriame tuo metu klestėjo etruskai. Būtent gintaro prekybos keliais pas Vakarų baltus atėjo etruskų kultūrai būdingos mirusiųjų „amžinojo namo“ idėjos, kurios reiškėsi iškart dviem formomis – namelio pavidalo urnomis degintiniuose kapuose ir iš akmenų sukrautais „namais“ nedegintuose kapuose (p. 32–33).

Cia reikėtų pastebėti, kad to meto gintaro prekyboje, be abejo, turėjo dalyvauti ir daugiau tautų, tarp kurių Antikos autoriai ypač išskiria prie Adrijos jūros gyvenusius venetus: jau V a. pr. Kr. juos žinojo Herodotas, o su gintaro prekybos išplėtojimu susiejo Plinijus Vyresnysis [2, 20]. Venetų kaimynai etruskai iki Romos iškilimo buvo kultūriškai ir politiškai vyraujanti tauta pietiniame Gintaro kelio gale.

Pati gintaro prekyba dar Herodoto laikais buvo siejama su paslaptinga Eridano upe. Herodotas rašė: „Apie toliausiai Europoje – vakaruose – gyvenančias tautas nieko tikro negaliu pasakyti: aš juk netikiu, kad yra tokia Eridano upė (barbarai ją šitaip vadina) ir kad ji įteka į šiaurinę jūrą, iš kurios, sako, gabenamas gintaras. Nežinau nei Kasiteridų salos, iš kurios mums veža alavą. Juk pats Eridano vardas, būdamas helėniškas, o ne barbariškas, rodo, jog jį bus išgalvojęs koks nors poetas. Be to, kad ir kiek klausinėjau, nesužinojau, kad kas nors savo akimis būtų regėjęs už Europos (į šiaurę) jūrą, vadinasi, alavas ir gintaras mums gabenamas iš tolimiausių Europos vietų“ [5, 195, kn. III, §115].

Eridaną Antikos autoriai yra tapatinę su įvairiomis upėmis – Po Italijoje, Rona (Rodanu) Prancūzijoje ir net lokalizavę mirusiųjų karalystėje (Hade), bet vienas iš seniausių liudijimų, pateiktas Herodoto, šios upės verčia ieškoti Europos šiaurėje. Tarp visai realių upių Eridaną įrašė ir VIII a. pr. Kr. pabaigoje ar VII a. pr. Kr. pradžioje jį pirmą kartą paminėjęs graikų poetas Hesiodas [6, eil. 338]. Vokiečių istorikai yra siūlę Eridaną tapatinti su Elbe, nes jos žiočių rajone buvo vienas iš antikinio pasaulio gintaro šaltinių [21, 196–197]. Vis dėlto tokia išvada nėra pakankamai argumentuota, ypač turint galvoje, kad Hesiodui visai nebuvo žinomos Vakarų Europos upės (bet jis žinojo Istrą-Dunoją, Nilą ir Fasį-Rionį, taigi upes, buvusias į šiaurę, pietus ir rytus nuo Graikijos).

Rusų istorikas Anatolijus Aleksandrovas pastaruoju metu atkreipė dėmesį į Romos poeto Seksto Propercijaus (50–16 m. pr. Kr.) „Elegijose“ paminėtą „venetų Eridaną“, kuri jis sutapatino su Klaudijaus Ptolemėjaus II a. viduryje minima Rudono upe, įtekančia į Sarmatijos okeaną [20; 19, 410–411]. Šią upę jis tapatina su Dauguva, nors tai greičiau bus Venta [9, 151] – bet kuriuo atveju tai yra aiščių upė. Kaip ten bebūtų, Rudono ir Eridano pavadinimų panašumas bei sąsajos su gintaro prekyba tokią tikimybę verčia turėti galvoje.

Šis etruskiškų įtakų plitimas nuo Pavyslio iki Nemuno krantų ir toliau, iki Dauguvos, I tūkstantmetyje pr. Kr. dėjo pagrindus kur kas didesnei ir reikšmingesnei I–IV a. didžiajai aiščių migracijai, kurią paskatino tos pačios gintaro prekybos antrasis etapas, prasidėjęs I amžiuje, kada aiščių prekybos partnere tapo galingoji Romos imperija.

AISČIŲ KULTŪROS „AUKSO AMŽIUS“

Raudonėnų kapinynas buvo pirmasis E. Jovaišos tyrinėtas kapinynas (1975 m.), o kartu ir chronologiškai ankstyviausias. Tolesnių kapinynų chronologija išsidėsto ne ta pačia eilės tvarka, kaip jų tyrinėjimų chronologija. Autorius juos aprašinėja tyrinėjimų chronologijos tvarka, na o mes pažvelkime į šiuos paminklus pagal jų pačių chronologinę seką, kad geriau išryškėtų kiekvieno kapinyno vieta aisčių istorijos rekonstrukcijoje.

Priešpaskutiniame skyrelyje E. Jovaiša aprašė chronologiškai Raudonėnų istoriją praeinantį Dauglaukio kapinyną, datuojamą 70–260 m. laikotarpiu. Tai – didžiausias ir reikšmingiausias autoriaus ištirtas kapinynas, atskleidžiantis aisčių „aukso amžių“. Jo duomenis E. Jovaiša yra analizavęs ir ankstesnėje mokslinėje publikacijoje, kurioje Dauglaukio medžiagos pagrindu pagrindė kapinyno socialinės struktūros statistinės analizės metodiką [13]. Kapinyne atidengti 127 kapai (129 palaikai) autoriaus buvo kruopščiai ištyrinėti – be maž dviejų šimtmečių laikotarpyje gyvenę mirusieji išskirstyti į tris chronologines grupes ir į tris socialinius sluoksnius. Suskaičiuota, kad 49 % bendruomenės narių, arba 41 kapas, priskirtinas „eiliniams“ bendruomenininkams, 38 %, arba 32 asmenys, – „pasiturintiems“ ir 13 %, arba 11 kapų, – „turtingiesiems“ (p. 240). Tiesa, šie skaičiavimai apima tik 84 aiškesnius vyrų arba moterų kapus, o 45 nenustatytos lyties, tarp jų ir vaikų, kapai liko socialiniu požiūriu neklasifikuoti [13, 23]. Be to, reikia atsižvelgti į tai, kad, nors kapinynas buvo ištirtas visas, jis buvo sodybos teritorijoje ir apardytas ūkinės veiklos [1].

Aišku, kad Dauglaukio bendruomenėje nebuvo turtinės ir socialinės lygybės: ji buvo nelabai didelė, bet hierarchizuota. Bendruomenė gyvavo apie 190 metų, o tai – maždaug 6 kartų gyvenimas, bet chronologiškai kapai pasiskirsto netolygiai. Minėtame straipsnyje pirmųjų trijų kartų gyvenimo laikotarpiui (70–150 m.) E. Jovaiša priskyrė tik 6 kapus, dar dviem kitoms kartoms (150–220 m.) – 39 kapus, o paskutinei kartai (220–260 m.) – net 59 kapus. 25 kapai liko tiksliau nedatuoti [13, 21]. Iš tokių duomenų gali susidaryti įspūdis, kad pirmųjų trijų kartų laikotarpiu Dauglaukyje gyveno tik viena šeima, bet čia, žinoma, yra daug nežinomųjų: nedatuoti kapai ir iki tyrimų sunaikinta kapinyno dalis. Turtingų žmonių kategorijai priskirti kapai irgi galėtų priklausyti tik vienai (kaimo seniūno?) šeimai. Manychiau, kad Dauglaukio bendruomenės raidos modeliavimas, pasitelkiant kartų ir šeimos sąvokas, galėtų padėti geriau įsivaizduoti šios bendruomenės raidą, ir šis darbas dar nėra baigtas.

Pagrindinė istorija, kurią pasakoja Dauglaukio kapai, vis dėlto yra aisčių „aukso amžius“ – gintaro prekybos su Romos imperija klestėjimo laikas. Gyvenimas Dauglaukyje prasideda po kokio dešimtmečio nuo pirmosios imperatoriaus Nerono organizuotos gintaro prekybos ekspedicijos į aisčių kraštus, po kurios ši prekyba pamažu įsisiūbuoja su vis didesne jėga, klesti per visą II amžių, ypač valdant Antoninų dinastijos imperatoriams, ir nyksta Romos imperijai įžengus į III amžiaus krizę, kai imperijoje nebuvo pastovios imperatorių valdžios, o iš šiaurės nuo 238 m. puldinėjo gotai bei kiti barbarai. Net ir tą krizę įveikęs imperatorius Dioklecianas prekybos su aisčiais nebeatkūrė – nuo III a. vidurio iki V a. vidurio į aisčių kraštus patekdavo vos viena kita Romos moneta, o tai nė iš tolo nebepriminė II a. klestėjusios prekybos (p. 217). Kaip pastebi E. Jovaiša, „284–285 metais dėl visų negandų imperatorius Dioklecianas uždarė šiaurines Romos imperijos sienas. Prekybos mastai strimgalviais ritosi žemyn ir jau niekada neatsigavo iki Antonino Pijaus ir Marko Aurelijaus laikais pasiektųjų“ (p. 210).

Vis dėlto čia reikia pabrėžti, kad prasidedančios gintaro prekybos su romėnais krizės sąlygomis gyvenusi paskutinė Dauglaukio bendruomenės karta (220–260 m.) buvo gausiausia

ir turtingiausia (p. 255). Jai priklausė ir garsioji moteris iš 66-ojo kapo su žalvario plokštelėmis puošta kepuraite – unikaliausias E. Jovaišos atradimas, puošiantis ne vienos jo knygos viršelį. Tad reikia neužmiršti, kad Romos monetų skaičiaus mažėjimas reiškė tik tiesioginės prekybos gintaru su romėnais sumenkimą, bet ne prekybos pabaigą apskritai. Gotai ir kiti barbarai, apgulę Romos imperijos sieną ties Dunojumi ir klestėję dėl grobio ir kontribucijų, gaunamų iš Romos imperijos, matyt, bent iš pradžių, aišciams buvo ne blogesni už romėnus prekybos partneriai, tik atsiskaitydavo jau ne Romos monetomis.

Dauglaukio įkapės leidžia pasekti to meto aiščių kultūros pasiekimus, išsiaiškinti dauglaukiečių verslus ir užsiėmimus – dalyvavimą Gintaro kelio prekyboje, ginkluotą jo apsaugą, pamatyti raitelių sluoksniu ištakas. E. Jovaiša visa tai vaizdžiai parodo savo pasakojime. Na, o pasibaigus gintaro prekybos klestėjimo laikotarpiui, staiga išnyksta ir Dauglaukio bendruomenė – E. Jovaišos spėjimu, ji galėjo išsikelti kur nors arčiau sumenkusios gintaro prekybos centrų (p. 255).

Trumpas, bet audringas gintaro prekybos klestėjimo laikotarpis, kaip vandens lašė atspindėjęs Dauglaukio bendruomenėje, neatpažįstamai pakeitė aiščių visuomenę. Tą rodo ir per trumpą laiką padarytas milžiniškas aiščių materialinės kultūros šuolis, ir krašto etninį veidą pakeitusi didžioji aiščių migracija, kuri sudaro originalios E. Jovaišos lietuvių etnogenezės teorijos branduolį ir, galiausiai, paaiškina lietuvių kilmę, kaip vienos iš aiščių migracijos bangų – sūduvių-galindų kultūros nešėjų plitimo į rytus – rezultatą.

GINTARO KELIO KRIZĖ

Kas vyko iškart po Dauglaukio bendruomenės sunykimu, atspindi E. Jovaišos drauge su Jonu Stankumi 1981 m. tyrinėtus Šaukėnų kapinynas, esantis vos už 27 km aukščiau Dauglaukio, prie tos pačios Jūros upės. „220–350 metų Šaukėnų bendruomenė gyveno Gintaro kelio saulėlydžio tarpsnį – nė viename kape nebuvo rasta Romos pinigų, neliko ir atvežtinių emalio ir stiklo karolių, o vietoj jų vis dažniau buvo puošiamasi vėriniais iš mūsų aukso – gintaro“ (p. 135), – rašo E. Jovaiša. Kapinynas vis dėlto dar buvo pakankamai turtingas, nors ir neprilygstantis Dauglaukiui, – 57 kapuose rastos 174 įkapės. Deja, jis jau buvo ardomas žvyro karjero ir visavertiškai tyrinėtas tik vienerius metus, per kuriuos spėta atidengti 50 kapų [18], o kitais metais E. Jovaišą ištiko viena nemaloniausių archeologui staigmenų – atvykęs tirti kapinyno, rado beveik visą jį nukastą išsiplėtusio karjero – beliko ištirti tik menkus jo likučius...

Greta gintaro prekybos krizės ženklų pagrindinis E. Jovaišai į akis kritęs dalykas šį kapinyną palikusioje bendruomenėje buvo augantis karinės diduomenės vaidmuo. Ta proga tyrėjas pateikė tokią karinės diduomenės raidos schemą: 1) ankstyvasis laikotarpis (150–260 m.), kuriam atstovauja Dauglaukio bendruomenė, palikusi seniausią raitelio su žirgo aukos įkapėmis kapą bei nemažai įvairių ginklų kapuose – karių tuo metu reikėjo visų pirma prekybos Gintaro keliu apsaugai; 2) brandusis laikotarpis (220/260–350 m.), kuriam atstovauja Šaukėnų kapinynas, ir 3) klasikinis laikotarpis (350–550 m.) ir vėliau, kurį autorius aptaria Vėluikių kapinyno pavyzdžiu (p. 141).

Tad Šaukėnuose E. Jovaiša mato jau brandesnę nei Dauglaukyje kariaunų raidos etapą. Kuo jis pasižymi? „Kariai ėmė naudoti tam padarytus diržus šaltajam ginklui laikyti. Ir ne tik naudoti, tačiau perperės, regis, tapo karinės diduomenės vidinio sluoksniavimosi ženklu: eilinių karių – paprasti per petį maunami diržai, diduomenės – auksakalio meno kūriniai. Tai naujas karinės diduomenės regimasis bruožas, tačiau ginkluotės prasme neberandama tokios gausos, kuri prilygtų ankstyvojo tarpsnio karinės diduomenės kapams“, – rašo E. Jovaiša (p. 142). Ginklų įvairovės sumažėjimą jis aiškina sumenkusia prekyba.

Prisiminus gretimos Dauglaukio bendruomenės suklestėjimą būtent pereinamuoju į šį etapą 220–260 m. laikotarpiu, gali kilti ir kitokia mintis. Galbūt mažėjo ne ginklų skaičius ir įvairovė, bet keitėsi požiūris į ginklus, ir didesnė jų dalis būdavo perduodama kaip palikimas iš kartos į kartą, o ne užkasama kapuose? Turtingas kapas nebūtinai tiesiogiai atspindi visuomenės turtingumą, nes kape užkasti turtai yra prarasti gyviesiems. Kartais gali būti ir atvirkščiai: gal ne tokie turtingi kapai reiškia daugiau vertybių pasilikusių gyvųjų visuomenę? Žinoma, gal būtų per drąsu teigti, kad visuomenės požiūris į įkapių dėjumą pasikeitė radikalčiai, tačiau bent jau racialesnis požiūris į ginklų išsaugojimą, toliau plėtojantis aisčių kariaunoms, galėjo pasireikšti. Juo labiau kad tokio precedento aisčių pasaulyje būta ir anksčiau: vakariausioje E. Jovaišos aisčiams priskirtoje Vielbarko (vededų) kultūroje jau I–II a. vyrų kapuose ginklų neberandama, o III a. viduryje – IV a. neberandama ir vyrų palaidojimų, kas, matyt, atspindi atsiradusią kitokią vyrų laidojimo formą (be įkapių dėjimo) [8, 155–156].

AISČIAI HERMANARIKO IR ATILOS IMPERIJŲ PAŠONĖJE

Šimtmetis po Šaukėnų bendruomenės sunykimo, 350–450 metai, E. Jovaišos knygoje atsiskleidžia šiuo laikotarpiu datuojamų Lauksvydų ir Vėluikių kapinynų tyrimais. Čia ištirtų kapų skaičius nedidelis. 1978 m. tyrinėtame Lauksvydų kapinyne E. Jovaiša ištyrė 8 kapus – tiek jų liko po dar 1911 m. vykdytų Tado Daugirdo tyrimų (pastarasis ištyrė 14 kapų, bet duomenys apie juos išliko ne visi) ir to, ką sunaikino ūkinė veikla (nuo pat 1911 m. kapinyno teritorijoje buvo įsikūrusi sodyba). Turbūt kur kas didesnis ir turtingesnis buvo to paties meto Vėluikių kapinynas, kurio didžioji dalis nugriuvo į Ančią upei paplovus aukštą krantą, kuriame buvo kapai. 2006 m. E. Jovaiša rado tik jo likučius – tris kapus, kuriuos kruopščiai ištyrė ir publikavo atskirame straipsnyje, gausiai iliustruotame kompiuterine grafika ir net dokumentiniu filmu [14]. Tai – pavyzdinė publikacija, kurios esminės išvados referuojamos ir knygoje *Kapai ir žmonės*.

Libiausiai tyrinėtojo dėmesį patraukusiame Lauksvydų 20-ajame kape buvo palaidoti net 5 žmonės: du jauni vyrai (20–25 ir 25–30 metų), dvi taip pat jaunos moterys (25–30 ir 16–18 metų) bei paauglys ar paauglė (12–14 metų). E. Jovaiša daro prielaidą, kad šie žmonės galėjo būti kokio nors grobiamojo žygio aukos (p. 94). Galimo žygio priežasčių autorius ieško apie 350–376 m. vykusioje Juodosios jūros šiaurinėje pakrantėje įsikūrusios gotų karaliaus Hermanariko valstybės plėtroje. Juk gotų istorikas Jordanas VI a. rašė, kad „aisčių gentį, gyvenusią prie labai ilgos germanų Okeano pakrantės, Hermanarikas taip pat pavergė savo sumanumu ir narsa“, o XIII a. pradžioje rašiusiam Saksui Gramatikui dar buvo žinoma istorinė tradicija, Hermanariko nukariautus aisčius susiejanti su sembų ir kuršių vardais (p. 95–98).

Vėluikiuose rasti dviejų vyrų ir vienos moters kapai, datuojami iš esmės tuo pačiu laikotarpiu kaip Lauksvydų kapinynas, nors E. Jovaiša bando juos sieti su kiek vėlesniu laiku, kai šiaurinėse Juodosios jūros pakrantėse gotus išstūmė hunai, kūrėsi, klestėjo ir žlugo trumpaamžė Atilos imperija: „Kas žino, gal Vėluikiuose amžiną vietą surado į gimtąsias vietas grįžę Adrianopolio mūšio dalyviai, kur vakariniai gotai 378 metais sumušė romėnus, o gal Katalauno didvyriai, kur 451 metais hunai galą gavo susivienijus germanų gentims ir Romai. Gal“ (p. 281).

Kaip jau buvo minėta, Vėluikiuose E. Jovaiša mato jau klasikinių aisčių karinės diduomenės ir kariaunos bruožų susiformavimą. „Vėluikių vyrai buvo kariai. Jų gyvenimas tekėjo balne, ir vienas jų buvo didis raitelis – bent kelis mėnesius turėjo keliauti „nenulipdamas nuo balno“, – taip autorius pradeda pasakojimą apie Vėluikių karius. Jaunesniajam iš šių karių buvo vos 18–20 metų, bet palaidotas jis gana prabangiai, su 9 įkapėmis, tarp

kurių – kario atributai: ietis, kovos peilis ir kario perpetė, taip pat gintaro karoliukas, kuris, E. Jovaišos manymu, galėtų būti Gintaro kelio sargybinio ženklas. Antrasis karys – tam laikmečiui gana solidaus 40–45 metų amžiaus. Jo kauluose – pora užgijusių traumų, gautų kovose, taip pat raiteliams būdingas stuburo nusidėvėjimas, iš kurio tyrėjas ir daro išvadą apie mėnesius trukdavusias šio kario keliones žirgu. Iš mirusiajam įdėtų ginklų, papuošalų, žirgo kamanų E. Jovaiša sprendžia jį buvus patyrusiu karo vadu – čia jau pasirodo karinio elito atstovas, kunigaikštis.

Bendroje baltų istorijos periodizacijoje V a. II pusę – IX a. E. Jovaiša vadina „baltų karinės diduomenės laikais“, o IX–XI a. – „baltų vadysčių laikais“ (p. 15). Ši periodizacijos schema pateikta ir ankstesniuose autoriaus darbuose [8, 27; 7, 50] (*). Pačioje pradinėje šios periodizacijos versijoje, paskelbtoje 2008 m., šie laikotarpiai buvo atitinkamai įvardyti kaip „baltų genčių įsikūrimo laikai“ ir „baltų protovalstybių laikai“ [11, 5]. Vienas iš svarbiausių motyvų, ieškant šių įvardijimų, autoriui buvo siekis baltų priešistorės periodus apibūdinti remiantis baltų vidinės raidos kriterijais, tad šie įvardijimai atsirado siekiant pakeisti archeologinėje literatūroje vyraujančius formalius technologinius („vidurinis geležies amžius“ ir „vėlyvasis geležies amžius“) ar išorinėmis įtakomis grįstus šių laikotarpių pavadinimus („didžiojo tautų kraustymosi epocha“, „vikingų epocha“). Nelabai aiškus „vidurinio geležies amžiaus“ pavadinimas „baltų genčių įsikūrimo laikais“ vėliau buvo pakoreguotas į „baltų karinės diduomenės laikus“. Iš esmės tai yra žingsnis į vadysčių organizacijos pripažinimą aisčių visuomenėje bent nuo V a. vidurio.

Kas gi yra ta „karinė diduomenė“ arba „karinė aristokratija“? Tai tas pats sluoksnis, kuris archeologinėje literatūroje žinomas iš vadinamųjų „kunigaikščių kapų“, kurių vienas rastas Vėluikiuose. E. Jovaiša priima šį terminą ir net pasisako prieš termino „kunigaikštis“ rašymą kabutėse, nes tai tėra po tiesos ieškojimu slepiama savinieka – „suprask, gal kunigaikštis, gal kažkas, iš aplinkinių besiskiriantis“ (p. 140). Anksčiau jis yra pritaręs ir mano pasiūlytam [2, 109–119] šių kunigaikščių vadovaujamos politinės organizacijos įvardijimui kultūrinės ir politinės antropologijos tyrinėtojų nukaltu terminu „vadystė“ (angl. *chiefdom*, rus. *вождество*) [12, 5, 8]. Ir tai suprantama, nes tie kunigaikščiai ir yra ne kas kita, kaip vadovaujantis visuomenės sluoksnis, kurį kultūriniai antropologai įvardija standartiniu „vado“ (angl. *chief*) terminu [4, 160–161]. Tad iš principo galima sutikti, kad V–IX a. laikotarpiui tinka ir „karinės diduomenės“, ir „kunigaikščių“, ir „vadysčių“ laikotarpio pavadinimas, bet tokiu atveju negalima nuo jo atskirti dar kažkokio atskiro „baltų vadysčių“ periodo IX–XI a., nes jo įvardijimas yra sinonimiškas ankstesniajam.

Ko gero, neįmanoma sugalvoti prasmingesnių pavadinimų viduriniam ir vėlyvajam geležies amžiams, remiantis vidinės visuomenės raidos kriterijumi, nes tas kriterijus abu periodus jungia į iš esmės bendrą aisčių vadysčių gyvavimo laikotarpį. Maža to, remiantis paties E. Jovaišos tyrimais, to laikotarpio pradžią būtų tikslinga paankstinti bent šimtu metų, nukeliant ją į 350 metus. Tokiu atveju reikėtų kalbėti apie ilgą, 700 metų (350–1050 m.) trukusį, aisčių vadysčių laikotarpį, kuris apima ir Didžiojo tautų kraustymosi, ir vikingų laikus.

ANTRASIS AISČIŲ „AUKSO AMŽIUS“?

Sakyti, kad III amžiaus krizė Romos imperijoje visiems laikams užbaigė aisčių „aukso amžių“, visgi būtų netikslu. Taip, Romos monetų srautas į aisčių kraštus nutrūko amžiams, bet,

(*) Gaila, kad anglų kalbos vertėja nesuprato „vadystės“ (angl. *chiefdom*) termino ir IX–XI a. laikotarpio įvardijimą išvertė klaidingai „The time of the Baltic commanders“ [7, 50].

kaip jau teko pastebėti pagal Dauglaukio 220–260 m. suklestėjimo laikotarpio pavyzdį, ne visi turtai vien Romos monetų srautu grįsti. Po kiek sunkesnio 260–450 m. periodo vėl ateina iškilus maždaug 450–530 m. periodas, kurio metu aisčių kraštus vėl užplūsta įvairios gėrybės, išskyrus, žinoma, Romos monetas.

Į šį periodą drauge su E. Jovaiša galime pažvelgti pro jo surasto ir 1977 m. tyrinėti pradėto Plinkaigalio kapinyno langą. E. Jovaiša čia ištyrė pirmuosius 20 kapų, o iš viso atidengti net 364 kapai, tolesnius tyrimus vykdant Vytautui Kazakevičiui (žr. tyrinėjimų medžiagos publikaciją [15]).

„Plinkaigalio tyrinėjimai atvėrė naują aisčių istorijos puslapį. Jo turtai dar kartą prabilo apie nuolatinį ryšius su Romos kultūrinio palikimo gyvenančia Europa. Jie buvo glaudūs ir nuolatiniai – kitaip negalima paaiškinti gausybės Alpių spalvotųjų metalų to meto aisčių palikime, viduriniam Dunoju ir net Skandinavijai būdingus segių pavidalus ir skandinavams būdingus puošybinius raštus toli rytuose, Šušvės upės pakrantėse,“ – tokiu trumpu apibendrinimu E. Jovaiša pradeda Plinkaigalio kapinyno pristatymą (p. 55–56). Svarbią išvadą jis pasako ir savo pasakojimo pabaigoje: „Nėra tokio dabar ir nežinia, kada atsiras antras toks pat kapinynas, kurį atradau Plinkaigalyje – jo turtai tiesiog nenusakomi kultūros prasme, o pažintinės to laikotarpio ribos prasipletė tiesiog nematyta apimtimi – ginklai, ūkio ir buities reikmenys, apranga ir papuošalai – viskas, ko gali norėti žinių geidžianti tyrinėtojo širdis, buvo čia“ (p. 82).

Europinį Plinkaigalio suklestėjimo kontekstą E. Jovaiša apibūdina kaip „Naująją Europą“. Tai buvo laikotarpis, kai Vakarų Romos imperijos teritorijoje kūrėsi barbarų karalystės, arba, kaip tai nusako E. Jovaiša, „senosios Romos paveldą – valstybės valdymo patirtis, teisės pasiekimus, švietimą, mokslą – savoms reikmėms pritaikė naujas valstybes kuriančios Europos gentys“ (p. 56).

476 m. Odoakro perversmas Romoje pradėjo šių naujų valstybių kūrimo laikotarpį ir atėjo „tūkstantmetės Romos saulėlydis“. Šis apibūdinimas vis dėlto yra kiek stereotipinis. Aprašomi įvykiai, įskaitant barbarų karalysčių kūrimąsi, amžininkams visai nereiškę Romos saulėlydžio. Barbarai noriai savinosi turtingą Romos paveldą ir nesikratė nė Romos imperatoriaus valdžios – imperatorius niekur nedingo, tik jo pagrindinė rezidencija nuo IV a. persikėlė į Konstantinopolį. Tad tiksliau būtų kalbėti apie Romos imperijos persitvarkymą ir tolesnę klasikinių imperijos tradicijų tąsą šiuo laikotarpiu. Be abejo, persitvarkiusioje imperijoje sustiprėjo barbarų vaidmuo, o kartu sustiprėjo jos ryšiai su tais barbarais, kurie gyveno už imperijos ribų. Būtent tai sudarė sąlygas užsimegzti naujiems prekybos ryšiams, į kuriuos įsitraukė ir aisčiai.

Tiesiogiai apie aisčių ryšius su Romos imperijos teritorija, o tiksliau, su joje susikūrusia ir kurį laiką klestėjusia Teodoriko Didžiojo Ostrogotų karalyste, liudija garsusis Teodoriko laiškas aisčiams, rašytas jo valdymo pabaigoje, apie 523–526 m. „Jūsų pasiūstas gintaras buvo priimtas su didžiausiu dėkingumu“, – šie Teodoriko žodžiai aisčiams atskleidžia, kad ir šiuo „bemonetiniu“ laikotarpiu svarbiausias aisčių turtas, leidęs jiems megzti ryšius su Roma, tebebuvo gintaras. E. Jovaiša daro prielaidą, kad Teodorikas, megzdamas ryšius su aisčiais, siekė ir politinių tikslų – „jis rengėsi kovoms ir telkė dideles germanų, ir, kaip dabar aiškėja, aisčių pasaulio pajėgas“ (p. 64).

Tokie aisčių ryšiai klostėsi Plinkaigalio klestėjimo metais. Tačiau kapinyno radiniai atspindi ir to meto neramumus. V a. viduriu datuojamas garsusis 162-asis Plinkaigalio kapas, kuriame palaidota karinio antpuolio metu žuvusi šeima – abu tėvai ir du vaikai. Motinos šlaunikaulyje įstrigęs tribriaunis strėlės antgalis siejamas su stepių klajokliais – hunais ir akacirais. Tokiomis strėlėmis buvo apšaudytas ir V a. sudegęs Aukštadvario piliakalnis

įtvirtinimas, ir Kunigiškių-Pajevonio piliakalnis, ir Vilniaus Gedimino pilies kalnas (p. 69–70). E. Jovaiša įsibrovėlius vadina akacirais, bet vargu ar taip vienareikšmiškai juos galima susieti su šia menkai žinoma, nors, anot Jordano, aiščių kaimynystėje gyvenusia gentimi. Tokio masto anpuolius V amžiuje vargu ar galėjo vykdyti kas nors kitas, išskyrus visą Europą drebinusius hunus. Laimei, jų siautėjimas tęsėsi neilgai, ir V a. II pusėje bei VI a. Europa galėjo lengviau atsikvėpti.

MIRTINA EUROPOS ŽIEMA AR VII AMŽIAUS KRIZĖ?

Chronologiškai bene vėliausias E. Jovaišos tyrinėtas kapinynas buvo Krūvanduose. Čia pavyko rasti tik kelis nedatuojamus kapus ir vieną kiek turtingesnę moters kapą, datuojamą VII amžiumi. Nors ir neiškalbingas savo radiniais, kapinynas davė progą autoriui apmąstyti aiščių likimą VI a. II pusėje – VII a.

Šis laikotarpis neiškalbingas ne tik Krūvanduose. Panašūs ir VI–VII a. kapai, E. Jovaišos aptikti Ruponioniuose, kur įdomesnis pasirodė tik vėliau gal atsitiktinai čia užkastas plačiu X–XIII a. intervalu datuojamas ginklų lobis (p. 124–125). E. Jovaiša cituoja asmeniname pokalbyje suformuluotą Adolfo Tautavičiaus mintį: „Nuo V amžiaus antrosios pusės matome naują kultūros bangą. Ji ryški iki pat VI amžiaus pirmo ketvirčio, tačiau VI amžiaus antros pusės ir VII amžiaus gyvenimą menkai pažįstame. Arba kažkas atsitiko su gyvenimo tėkme, arba šlubuoja mūsų datavimas“ (p. 107).

Pasinaudojęs Valdemaro Šimėno patarimu, to laikotarpio kultūros nuosmukio priežasčių E. Jovaiša ieško gamtiniuose kataklizmuose. „Mirtina Europos žiema“ – taip jis pavadino Krūvandams skirtą skyrių. „Tarp 535 ir 547 metų įvyko keletas galingų ugnikalnių išsiveržimų, į žemę ties Australija ir Norvegija rėžėsi maždaug 600 metrų skersmens dangaus kūnai. Pasaulis atsidūrė, mokslo vyrų žodžiais tariant, Vėlyvosios Romos laikų ledynmetyje. <...> To meto žmonės pajuto itin staigų atšalimą – prasidėjo badas. Kaip sakoma, viena bėda nevaikšto. To paties Justiniano I laikais, apie 541 metus, prasiveržė maras, kuris siautė iki 570 metų,“ – VI a. kataklizmus vardija autorius (p. 110–111), kartu pastebėdamas, kad ne visi mokslininkai sutinka su teorija apie tokią staigią orų kaitą.

Ir iš tiesų itin sureikšminti ugnikalnių išsiveržimus bei jų nulemtą atšalimą, manau, būtų kiek skubota ir vienpusiška. Be abejo, minėti kataklizmai, matyt, padarė neigiamą įtaką to meto žmonių gyvenimui, bet kad vien dėl jų kultūros nuosmukis jaustųsi net ir VII a., sunku patikėti. Reikėtų atsižvelgti ir į kitus to meto Europos gyvenimą sukrėtusius veiksnius. Juk VII a. iš tiesų buvo krizinis, ir visai ne dėl gamtinių kataklizmų.

VII a. – tai visų pirma islamo ekspansijos metas. Ši ekspansija pribaižė imperatoriaus Justiniano I laikais beveik atsigavusią klasikinę Romos imperiją. Jei aiščių klestėjimui esminę reikšmę turėjo Gintaro kelias, tai Romos imperijai svarbiausia buvo prekyba tarp Viduržemio jūros pakrančių. Klasikinė Romos imperija – tai Viduržemio jūros imperija. Ši jūra buvo jos galybės pagrindas. Daugybė prekybos gijų jungė įvairias aplink šią jūrą išsidėsčiusias imperijos provincijas. O VII amžiuje visa tai baigėsi...

Musulmonams pajungus Artimuosius Rytus ir Šiaurės Afriką, Viduržemio jūra iš jungiančios prekybinės arterijos virto priešiškų civilizacijų fronto linija, pavojaus ir nelaimių šaltiniu. Būtent tai, o ne ankstesni Romos kultūros atžvilgiu palankiai nusiteikusių barbarų įsiveržimai, pakirto bei sugriovė Romos imperiją. Netekusi ją jungiančios gijos, Romos imperija žlugo, o tai, kas iš jos liko, turėjo persiorientuoti nuo jūrų prekybos prie sausumos ryšių. Kartu smuko imperijos miestai ir kultūra. Būtent tada, o ne po barbarų įsiveržimų, prasideda tikrieji viduramžiai – „tamsieji amžiai“. Dar praeito šimtmečio pirmojoje pusėje šią tezę suformulavo

žymiausias to meto belgų istorikas Anri Pirenas (Henri Pirenne) [17]. Nors ji sukėlė daug diskusijų ir nebuvo visuotinai pripažinta (nemaža dalimi ir dėl politinių priežasčių, nes daug kam sunku priimti idėją, kad klasikinę civilizaciją sugriovė islamas), logikos joje yra. Bet kuriuo atveju VII a. krizė tikrai buvo reikšminga gairė Europos istorijoje.

Pridėkime dar ir tai, kad iš šiaurės rytų Romos imperiją užgriuvo slavų ir avarų ekspansijos banga, VII a. pralaužusi Dunojaus gynybinę liniją ir suslavinusi didžiąją Balkanų pusiasalio dalį, o iš visų pusių puolama Rytų Romos imperija nuo VIII a. įklimpo į vidaus kovas dėl ikonklazmo, ir turėsime apypilnį VII a. kataklizmų vaizdą. Todėl nenuostabu, kad Gintaro kelias dabar jau visiškai liovėsi egzistuoti, ir tai atsispindėjo aisčių kultūros raidoje.

VI amžiumi užsibaigė ne tik klasikinė Romos civilizacija, bet ir klasikinė, Gintaro kelio pagimdyta, aisčių kultūra. Patys aisčiai dar IX a. pabaigoje buvo paskutinį kartą aprašyti savo senuoju vardu Vulfstano, o vėliau jau žinomi tik atskirų genčių vardais.

E. Jovaišos knyga *Kapai ir žmonės* per jo asmeniškai tyrinėtus kapinynus veda mus klasikiniu aisčių kultūros raidos laikotarpiu nuo jo miglotų ištakų I tūkstantmetyje pr. Kr. iki šios kultūros „žiemos“ VII amžiuje, faktiškai nepalikdama chronologinių spragų, pateikdama ir visus svarbiausius to meto rašytinius šaltinius apie aisčius. Tai naujai prakalbinta aisčių istorija, autoriaus jau ne kartą nagrinėta, bet dabar naujai suskambėjusi ir pateikta per grynai asmeninę jo patirtį. Be viso to, ši knyga, kaip, beje, ir kitos E. Jovaišos knygos, yra savotiškas meno kūrinys, pasižymintis unikaliu dizainu ir turintis albumo bruožų (radinių galerija pradeda kiekvieną skyrių). Stebint šiuos vaizdus ir paties autoriaus piešinius, kelionė aisčių praeities takais tampa dar paveikesnė ir labiau įtraukianti.

Tomas Baranauskas

Šaltiniai ir literatūra

- [1] BALČIŪNAS, Jonas. Dauglaukio plokštinio kapinyno 1983 m. žvalgomieji tyrinėjimai. *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1982 ir 1983 metais*. Vilnius, 1984, p. 70–72.
- [2] BARANAUSKAS, Tomas. Aistiškoji mūsų galimybių erdvė. *Nepriklausomybės sąsiuviniai*, 2013, Nr. 3(5), p. 4–21.
- [3] BARANAUSKAS, Tomas. *Lietuvos valstybės ištakos*. Vilnius: Vaga, 2000. 317 p.
- [4] HARRIS, Marvin. *Kultūrinė antropologija*. Kaunas: Tvermė, 1998. 337 p.
- [5] Herodotas. *Istorija*. Iš senosios graikų kalbos vertė Jonas Dumčius. Vilnius: Mintis, 1988. 557 p.
- [6] Hesiodas. *Teogonija*. Iš senosios graikų kalbos vertė, paaiškinimus parašė bei vardų rodyklę sudarė A. Kudulytė-Kairienė; baigiamąjį straipsnį parašė N. Kardelis. Vilnius: Aidai, 2002. 279 p.
- [7] JOVAIŠA, Eugenijus. *Aestii. The Western Balts*: Monograph. Kaunas: Vytautas Magnus University, 2020. 345 p.
- [8] JOVAIŠA, Eugenijus. *Aisčiai*. Kn. 1: *Kilmė*. Vilnius: Edukologija, 2012. 379 p.
- [9] JOVAIŠA, Eugenijus. *Aisčiai*. Kn. 2: *Raida*. Vilnius: Lietuvos edukologijos universiteto leidykla, 2014. 351 p.
- [10] JOVAIŠA, Eugenijus. *Aisčiai. Lietuvių ir Lietuvos pradžia*. Vilnius: Lietuvos edukologijos universiteto leidykla, 2016. 307 p.
- [11] JOVAIŠA, Eugenijus. Baltiškosios savimonės aspektai proistorės tyrimuose. *Istorija*, 2008, t. 72, p. 3–9.
- [12] JOVAIŠA, Eugenijus. Baltų visuomenė ankstyvųjų viduramžių pradžioje (V–VI a.). *Istorija*, 2006, t. 64, p. 5–16.
- [13] JOVAIŠA, Eugenijus. Senojo geležies amžiaus visuomenės struktūros atspindžiai baltų laidojimo paminkluose. *Istorija*, 1997, t. 35, p. 15–47.

- [14] JOVAIŠA, Eugenijus. Skalvių istorijos šaltiniai: Vėluikių kapinynas. *Istorija*, 2007, t. 68, p. 3–20.
- [15] KAZAKEVIČIUS, Vytautas. Plinkaigalio kapinynas. *Lietuvos archeologija*, 1993, t. 10, p. 3–181.
- [16] *Muoriškių pilkapiai*. Sudarytojas ir tekstų autorius K. Duderis. Biržai: Biržų krašto muziejus „Sėla“, 2017. 119 p.
- [17] PIRENNE, Henri. *Mohammed and Charlemagne*. Translated by B. Miall. London: George Allen & Unwin Ltd, 1939. 293 p.
- [18] STANKUS, Jonas. Šaukėnų kapinynas. *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1980 ir 1981 metais*. Vilnius, 1982, p. 39–42.
- [19] АЛЕКСАНДРОВ, А. А. Первые упоминания славян в поздних римских источниках. *Археология и история Пскова и Псковской земли. Семинар имени академика В. В. Седова. Материалы 58-го заседания (17–19 апреля 2012 г.)*. Москва; Псков: ИА РАН, 2013, с. 410–423.
- [20] АЛЕКСАНДРОВ, А. А. Реки Рудон, Турунт и Хезин в античной традиции. *Stratum plus*, 2018, No. 5, с. 53–64.
- [21] ХЕННИНГ, Рихард. *Неведомые земли*. Т. 1. Перевод с немецкого Л. В. Вольфсон и Р. З. Персиц. Москва: Издательство иностранной литературы, 1961. 512 с.